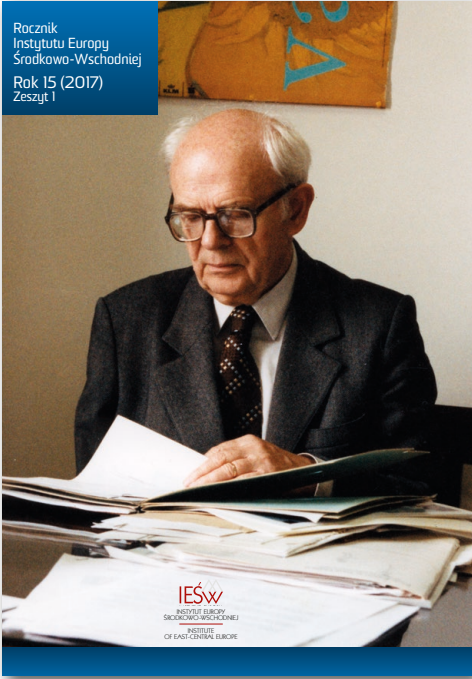

Rocznik
Instytutu Europy
Środkowo-Wschodniej
Rok 15 (2017)
Zeszyt 1

Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Yearbook of the Institute of East-Central Europe)

Szczegóły publikacji oraz instrukcje dla autorów:

<http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/index.php>

ISSN 1732-1395

Michał Heller – „polski Rosjanin” z Maisons-Laffitte

Jędrzej Piekara^a

^a Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Opublikowany online: 07.05.2018

Sposób cytowania: J. Piekara, *Michał Heller – „polski Rosjanin” z Maisons-Laffitte*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 15 (2017), z. 1, s. 89-111.

„Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” („Yearbook of the Institute of East-Central Europe”) jest kwartalnikiem. Poszczególne teksty bądź całe zeszyty publikowane są w języku polskim lub angielskim. Na liście czasopism punktowanych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” uzyskał bardzo wysoki wynik – 14 punktów. Jest również uwzględniony w bazach ICI Journals Master List, Central and Eastern European Online Library, BazEkon oraz ERIH PLUS.

Jędrzej Piekara

Michaił Heller – „polski Rosjanin” z Maisons-Laffitte*

Mikhail Heller – The Polish Russian from Maisons-Laffitte

Abstract: This article is the first such an extensive attempt to describe and analyze the biography of Mikhail Heller – a historian, literary scientist, Sovietologist and emigrant from the Soviet Union, who settled in Paris in the second half of the twentieth century and co-operated with the Polish emigration journal – the Parisian “Kultura”. The text was developed on the basis of a bachelor’s thesis, defended in June 2017. The article presents the life of Heller from three perspectives related to the realities in which he must have lived. Heller was born, raised and educated in the USSR. In the fifties he was sentenced to a stay in a labor camp, a sentence which he did not have to serve in full. He left the “homeland of the proletariat”, thanks to the invaluable assistance of his wife, a Polish Jew, Eugenia Chigryn, and found himself in the Polish People’s Republic. He spent over a decade in Poland, where he worked and gained valuable acquaintances. In 1968 he decided to emigrate to West Europe – to France.

The article focuses to a great extent on the relationship of Mikhail Heller with the Parisian “Kultura” community, along with its most prominent representatives. There appear themes of acquaintance with Jerzy Giedroyc, Józef Czapski or Zygmunt Hertz. Emphasis is placed on the fact that Heller is one of the lesser-known and very important collaborators of “Kultura”. He has cooperated with Giedroyc’s periodical since his arrival in Paris until his death in 1997. During his 27 years of regular writing, he has published more than 200 monthly articles from the series “In the Soviet Press” (under the pseudonym Adam Kruczek) and a number of other texts. The author takes the view that the persona of Heller requires a comprehensive and substantive study, which – until now – has never been undertaken.

Keywords: Mikhail Heller, emigration, Sovietology, Parisian “Kultura”.

* Artykuł został opracowany na podstawie pracy licencjackiej obronionej w czerwcu 2017 roku. Materiały stanowiące jego podstawę źródłową zostały zebrane w czasie kwerendy naukowej przeprowadzonej w Paryżu (w archiwum Instytutu Literackiego; w zbiorach Michaiła Hellera zgromadzonych w Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine; oraz w archiwum prywatnym Leonida Hellera), a także podczas szeregu wywiadów przeprowadzonych na potrzeby pracy.

Widuję czarującego człowieka – sowieckij czeławiek, z autentycznym paszportem ichnim, Misza Heller, rosyjski Żyd, pięć lat w łagrze (i oho) wielki erudyta w literaturze rosyjskiej, historyk (moskiewski dyplom), w 1956 r. przyjechał do Polski, pracował w PAPIe jako tłumacz z polskiego na rosyjski ważniejszych kawalków (ostatnia robota to przemówienia zjazdowe). Przyjechał tutaj z żoną, polską Żydówką, nie wracają¹.

Czarujący człowiek, erudyta, literaturoznawca i historyk sowiecki – Michaił Heller – nie bez przyczyny wzbudził zainteresowanie Zygmunta Hertza, współzałożyciela Instytutu Literackiego. Obywatel-emigrant ze Związku Sowieckiego, zgodnie ze słowami Władysława Gomułki, „dokonał wyboru i wyciągnął zeń właściwe konsekwencje”² – opuścił PRL wraz z falą emigracji żydowskiej. Znalazł się w drugiej połowie 1968 roku w Paryżu, który stał się dla niego ostatnim przystankiem w emigracji. Jednocześnie, uwiedziony wolnością, jaką ówczesnie oferował świat zachodni uciekinierowi z bloku sowieckiego, rozpoczął aktywną pracę naukową i publicystyczną. Jej częścią była współpraca z polskim wydawnictwem emigracyjnym, księstwem Jerzego Giedroycia, paryską „Kulturą”. Przez prawie trzydzieści lat regularnie sporządzał, na prośbę samego Redaktora, comiesięczne sprawozdania z tego, o czym pisały gazety sowieckie. Pisywał także artykuły literaturoznawcze i historyczne, publikował recenzje i omówienia książek, a ponadto sam wydał trzy swoje prace w Bibliotece „Kultury”. Na przestrzeni lat stał się jednym z filarów periodyku z Maisons-Laffitte i zyskał miano wybitnego sowietologa oraz specjalisty od dziejów i ideologii Związku Sowieckiego. Jego wiedza na temat ZSRR pochodziła z dwóch źródeł: pierwsze, prawdopodobnie najważniejsze, wiązało się z faktem, że Heller mógł sam, osobiście dotknąć systemu sowieckiego i zrozumieć go jeszcze w okresie, gdy przebywał w ZSRR i PRL. Drugim źródłem było natomiast jego wykształcenie historyczne, a także pasja czytelnictwa. To wszystko pozwalało mu na sprawną i odkrywczą analizę rzeczywistości sowieckiej.

Zanim jednak Heller stał się światowej sławy sowietologiem – autorem takich pozycji jak *Utopia u władzy*, *Maszyna i śrubki* czy *Hi-*

- 1 Zygmunt Hertz w liście do Czesława Miłosza z 16-18 grudnia 1968 roku. Z. Hertz, *Listy do Czesława Miłosza 1952-1979*, Paryż 1992, s. 287.
- 2 Fragment przemówienia Władysława Gomułki na spotkaniu z warszawskim aktywnym partyjnym, wygłoszonego 19 marca 1968 roku.

storia Imperium Rosyjskiego – przeszedł trudną drogę, która wiodła przez dwie stolice europejskie – Moskwę oraz Warszawę. Żeby poznać i zrozumieć twórczość Rosjanina pochodzenia żydowskiego, należy przyrzeć się historii jego życia, która rozpoczyna się w 1922 roku w liczącym kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców białoruskim mieście – Mohylewie.

Michaił Heller przyszedł na świat 31 sierpnia 1922 roku w rzemieślniczej rodzinie jako trzeci syn Jakuba i Gity (z domu Zisman³) Hellerów. Już w październiku tego samego roku Hellerowie przeprowadzili się do Moskwy, do dzielnicy Zamoskworieczje⁴. Michaił mieszkał w wielorodzinnym baraku na jednym z podwórek ulicy Wielkiej Tatarskiej⁵. Ze wczesnego dzieciństwa zapamiętał przede wszystkim skromne, trudne warunki lokalowe⁶. W młodym wieku Heller doznał poważnego złamania nogi, która nigdy nie zrosła się prawidłowo, wskutek czego przez resztę życia utykał, musiał używać butów ortopedycznych i miał problemy z chodzeniem. W stolicy Związku Sowieckiego uczęszczał do szkoły podstawowej i średniej; w wieku 18 lat zdał tam maturę⁷. W odróżnieniu od braci, którzy poszli pracować do fabryki, Heller dostał się na studia wyższe. Od 1940 roku⁸ był studentem Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego (MGU) w Instytucie Filozofii, Literatury i Historii⁹, ze specjalnością historia sowiecka i historia stosunków międzynarodowych¹⁰. Trwające niespełna rok studia zakłócił wybuch wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 roku. Komisja wojskowa odmówiła przyjęcia Hellera do armii ze względu na jego problemy z chodzeniem¹¹. Nie był to dla niego powód do zadowolenia, gdyż pragnął dołączyć do braci, których wysłano na front. Mógł

3 Archiwum Bibliothèque de documentation internationale contemporaine (dalej: ABDIC), F delta res 928 (1)(1)(6), pozwolenie na pobyt czasowy w kantonie Genewy z 18 kwietnia 1984.

4 Archiwum Leonida Hellera (dalej: ALH), CV Michaiła Hellera w języku angielskim i francuskim; M. Геллер, *Двор*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 5. W języku polskim dostępne jest tłumaczenie wspomnień Michaiła Hellera: M. Heller, *Podwórze*, „Zeszyty Literackie”, 2001, nr 2, s. 160-164.

5 M. Геллер, *Двор*, s. 5-6; Л. Зак, *Штрихи к биографии-1*, [w:] *Вместо*, s. 21.

6 M. Геллер, *Двор*, s. 5-10.

7 ALH, CV Michaiła Hellera w języku angielskim i francuskim.

8 ALH, CV Michaiła Hellera w języku francuskim.

9 Л. Зак, *Штрихи к биографии-1*, s. 21.

10 ALH, CV Michaiła Hellera w języku francuskim.

11 Э. Гессен, *Штрихи к биографии-2*, [w:] *Вместо*, s. 27.

jednak pomagać w obronie ojczyzny proletariatu jako cywil. Studiowanie między czerwcem a listopadem 1941 roku upływało mu – jak zapewne większości studentów – nie tylko na uczęszczaniu na zajęcia, ale także na budowie umocnień miejskich i obronie przeciwlotniczej.

W początkach listopada 1941 roku zdecydowano o ewakuacji uniwersytetu i studentów w głąb Rosji¹². MGU najpierw przeniesiono do Taszkientu¹³, następnie do Aszchabadu i do Swierdłowska¹⁴. W Swierdłowsku młody historyk otrzymał od partii propozycję zasilenia jej szeregów w ramach nagrody za dobre wyniki w nauce¹⁵. Heller ofertę odrzucił – przyczyną nie było jednak krytyczne nastawienie do ustroju. Jak sam później wspominał w wywiadzie, powodem takiej decyzji było przeświadczenie, że nie jest jeszcze gotów na wstąpienie do partii¹⁶. W filmie zrealizowanym przez Telewizję Polską mówił natomiast, że nie wie, dlaczego wtedy odrzucił tę propozycję¹⁷. Wraz z polepszającą się dla ZSRR sytuacją na froncie walk z Niemcami akademicka diaspora zakończyła się i uniwersytet mógł wrócić do Moskwy¹⁸. Powrót nastąpił w 1944 roku, a już w następnym roku młodemu, ambitnemu historykowi udało się skończyć studia. Zimą 1945 roku Heller obronił pracę magisterską na temat relacji niemiecko-japońskich w przededniu pierwszej wojny światowej¹⁹.

Moskiewska uczelnia nie była jednak wyłącznie miejscem, gdzie Heller zdobył wykształcenie. W 1940 roku poznał tam również swoją przyszłą żonę, Eugenia Chigryn, polska Żydówka, której udało się dostać na moskiewskie studia²⁰, urodziła się 29 września 1922 roku²¹. Jej rodzina pochodziła ze Słonimia, leżącego na terenie II Rzeczypospo-

12 П. Бутягин, *514-я комната*, [w:] *Вместо*, s. 33; Ю. Поляков, *МИФЛИ и 56 лет после*, [w:] *Вместо*, s. 51.

13 Ю. Поляков, *МИФЛИ и 56 лет после*, s. 51.

14 Э. Гессен, *Штрихи к биографии-2*, s. 27; П. Бутягин, *514-я комната*, s. 33.

15 Wywiad Ilony Kisz i Akosza Silady z Michaiłem Hellerem z grudnia 1996 roku, Budapeszt, [w:] *Вместо*, s. 147.

16 Tamże.

17 Film *Michał Heller – prawda o komunizmie*, reżyseria Paweł Woldan, II Program TVP S.A., 1994; Wywiad Ilony Kisz i Akosza Silady z Michaiłem Hellerem, s. 147.

18 Wywiad Ilony Kisz i Akosza Silady z Michaiłem Hellerem, s. 148.

19 Л. Зак, *Штрихи к биографии-1*, s. 21-22.

20 Tamże, s. 21.

21 ALH, CV Eugenii Heller w języku francuskim.

litej²² zajęтым w 1939 roku przez Armię Czerwoną. Do lata 1940 roku uczyła się w rodzinnej miejscowości, gdzie zdobyła maturę²³. Z Michaiłem Hellerem połączyło ją niezwykle uczucie, które doprowadziło do sformalizowania związku po powrocie uniwersytetu do Moskwy. Ślub odbył się 25 sierpnia 1944 roku w biurze zapisów dzielnicy Timiriazewskiej²⁴. 8 marca następnego roku urodził się ich syn – Leonid. Początkowo zamieszkali w starym domu Michaiła, wraz z jego rodziną. Prędko jednak go opuścili i przeprowadzili się do akademika. Następnie przebywali w różnych mieszkaniach komunalnych.

Podobnie jak mąż, Eugenia studiowała w Instytucie Historii, jednak jej specjalnością była historia krajów słowiańskich. Po ukończeniu MGU zdobyła posadę spikera/redaktora w polskiej redakcji Radia Moskwa²⁵. Ponadto często oprowadzała po stolicy delegacje przybyłych z Polski polityków, artystów, dziennikarzy²⁶. W tych okolicznościach poznała między innymi Andrzeja Wajdę czy Wiktora Woroszylskiego²⁷. Michaił nie został zatrudniony w żadnym zawodzie, pracował natomiast nad doktoratem²⁸. W początkowym okresie po wojnie dorabiał w różny sposób, m.in. pisząc prace dla studentów²⁹.

Heller szybko nawiązał współpracę z kilkoma naukowymi instytucjami ZSRR. Między 1947 a 1949 rokiem pisał artykuły i współpracował z radzieckim „Słownikiem Dyplomatycznym” (Дипломатический словарь)³⁰. W tych samych latach pracował także dla sekcji bibliografii i dokumentacji naukowej Wydawnictwa Literatury w językach zagranicznych³¹. W 1949 roku rozpoczął pracę na dwóch frontach: naukowym i literaturoznawczym. Przez trzy lata współpracował z sekcją historii powszechnej w opracowywaniu artykułów do drugiego wydania „Wiel-

22 E. Sawicka, *Dwadzieścia siedem lat na tratwie „Kultury”*, „Rzeczpospolita”, 11 stycznia 1997, wersja elektroniczna.

23 ALH, CV Eugenie Heller w języku francuskim.

24 ALH, Zaświadczenie o ślubie Michaiła Hellera i Eugenie Chigryn.

25 Э. Гессен, *Штрихи к биографии-2*, s. 28; ALH, CV Eugenie Chigryn w języku francuskim.

26 Л. Геллер, *Человек, который почти все знал, или набросок к книге Жизнь и мнения Михаила Геллера, джентльмена*, [w:] *Вместо*, s. 100. Istnieje polski przekład tego tekstu: L. Heller, *Człowiek, który wiedział prawie wszystko*, „Zeszyty Literackie”, 2001, nr 2, s. 153-160.

27 Tamże.

28 Wywiad Ilony Kisz i Akosza Silady z Michaiłem Hellerem, s. 152-153.

29 Э. Гессен, *Штрихи к биографии-2*, s. 29.

30 ALH, CV Michaiła Hellera w języku angielskim.

31 ALH, CV Michaiła Hellera w języku angielskim i francuskim.

kiej Encyklopedii Radzieckiej” (Большая советская энциклопедия)³² oraz z sowieckim czasopiśmie literackim wydawanym w językach obcych – „Soviet Literature”³³. W sumie – według danych, jakie podaje w dodatku na temat publikacji dołączonym do swojego CV w języku angielskim – opublikował ponad 50 artykułów dotyczących historii Rosji, Polski i spraw zagranicznych w „Wielkiej Encyklopedii Radzieckiej”. Jednocześnie napisał ponad 30 artykułów na temat historii relacji niemiecko-rosyjskich w „Słowniku Dyplomatycznym”³⁴. Ponadto brał udział w przygotowaniu i wydaniu dzieł zebranych Róży Luksemburg³⁵, a także otrzymał ofertę pracy w redakcji wielotomowego wydania „Historii wojny domowej w ZSRR”, którą jednak odrzucił³⁶.

Wszystko to wskazuje jasno, że w czasie pobytu „na wolności” w ZSRR Heller nie był przeciwnikiem ustroju komunistycznego. Świat akademicki ZSRR doceniał go, a sam historyk nie podchodził krytycznie do radzieckiej rzeczywistości. Doświadczeniem, które na trwałe zmieniło poglądy Hellera zarówno jako człowieka, jak i naukowca historyka, było skazanie go na piętnastoletni pobyt w łagrze. Zanim tam jednak trafił w 1952 roku, prawie rok spędził w więzieniu moskiewskim³⁷. Powód aresztowania wydaje się prozaiczny, a co za tym idzie – kara, jaka spotkała Hellera, wywołuje zdziwienie. Heller został skazany na pobyt w kazachskim łagrze, ponieważ fałszywie figurował na liście pracowników jednego z zakładów³⁸. Nie pobierał pieniędzy ani nie wykonywał tam żadnej pracy, a czas, jaki dzięki temu zyskał, mógł poświęcić na studia i badania naukowe. Władze, posilkowane obywatelskim donosem, wykryły ten proceder i sąd wysłał Hellera do Karłagu we wschodnim Kazachstanie. Siedmioletni Leonid Heller przez cały okres uwięzienia ojca był przekonany, że ten wyjechał, by objąć posadę nauczyciela w kazachskiej szkole³⁹.

32 Tamże.

33 ALH, CV Michaiła Hellera w języku francuskim; ALH, CV Michaiła Hellera w języku angielskim, dodatek na temat publikacji.

34 ALH, CV Michaiła Hellera w języku angielskim, dodatek na temat publikacji.

35 Tamże.

36 Wywiad Ilony Kisz i Akosza Silady z Michaiłem Hellerem, s. 153.

37 Relacja Leonida Hellera z 3 maja 2017 roku – w zbiorach autora.

38 I. Obuchowa, *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, Москва: издательство „МИК”, 2000, „Slavia Orientalis”, 2002, nr 1, s. 136.

39 Л. Геллер, *Человек*, s. 100.

Mimo początkowego wyroku piętnastu lat łagru Heller wyszedł na wolność już w lecie 1956 roku⁴⁰. Łagier opuścił jako inny człowiek – nie tylko stał się krytyczny w stosunku do swego państwa, ale także nabawił się gruźlicy, która męczyła go już do końca życia⁴¹. Odzyskanie swobody zawdzięczał żonie, która udokumentowała jego zły stan zdrowia⁴², oraz amnestii ogłoszonej przez nowe kierownictwo sowieckie po śmierci Stalina⁴³. Dostał jednak „paragraf 49”, co oznaczało, że nie mógł osiedlać się w żadnym z większych miast ZSRR⁴⁴. Szczęśliwie dla niego w tym samym czasie, po XX zjeździe KPZS, uchwalono ustawę repatriacyjną. Była ona skierowana do obywateli polskich urodzonych na terenach II Rzeczypospolitej przed 1939 rokiem – czyli również do Eugenii Heller. Z możliwości ucieczki młode małżeństwo zdecydowało się skorzystać⁴⁵.

Do Polski Hellerowie przybyli w pierwszych dniach 1957 roku⁴⁶. Dzięki kontaktom z Polakami nawiązanym w ZSRR mogli zacząć życie od nowa. Wprowadzili się do dwupokojowego, liczącego około 30 metrów kwadratowych mieszkania przy ulicy Walecznych 29/5 w Warszawie. Mimo wyjazdu do Polski nie zerwali kontaktu z rodziną w Związku Sowieckim – oboje często przyjeżdżali do Moskwy, by odwiedzić starych znajomych oraz rodzinę Michaiła⁴⁷.

Heller dostał pracę w Polskiej Agencji Prasowej. Pełnił tam dwie role: był tłumaczem z języka rosyjskiego⁴⁸ oraz tworzył wewnętrzny biuletyn o problematyce rosyjskiej⁴⁹. W Warszawie pracował także w agencji telegraficznej i w stołecznych archiwach⁵⁰. Prowadził działalność bardziej o charakterze dziennikarsko-redakcyjnym niż naukowym i nie planował rozwoju kariery historyka. W latach sześć-

40 Э. Гессен, *Штрихи к биографии*-2, s. 30.

41 Л. Геллер, *Человек*, s. 101.

42 Relacja Leonida Hellera z 3 maja 2017 roku – w zbiorach autora.

43 Wywiad Ilony Kisz i Akosza Silady z Michaiłem Hellerem, s. 154.

44 Tamże.

45 Э. Гессен, *Штрихи к биографии*-2, s. 30.

46 Tamże, s. 31; Wywiad Ilony Kisz i Akosza Silady z Michaiłem Hellerem, s. 154; B. Toruńczyk, *Rozmowa w Maisons-Laffitte, 1981*, Warszawa 2006, s. 192; ALH, CV Michaiła Hellera w języku francuskim; ALH, CV Eugenii Heller w języku francuskim. Datę o rok wcześniejszą podaje: ALH, CV Michaiła Hellera w języku angielskim.

47 Э. Гессен, *Штрихи к биографии*-2, s. 31.

48 E. Sawicka, *Michał Heller nie żyje*, „Rzeczpospolita”, 4 stycznia 1997, wersja elektroniczna.

49 Л. Геллер, *Человек*, s. 100; ALH, CV Michaiła Hellera w języku angielskim i francuskim.

50 Л. Зак, *Штрихи к биографии*-1, s. 22.

dziesiątych posłał natomiast swojego syna, Leonida, na studia architektoniczne na Politechnice Warszawskiej. Edukację kontynuowała także jego żona. Eugenia Heller postanowiła zrealizować swoją pasję, którą była kinematografia. W latach 1958-1961 studiowała na warszawskim wydziale historii i teorii filmu Wyższej Szkoły Filmowej⁵¹. Następnie przez dwa lata była zatrudniona w Instytucie Pedagogicznym w Warszawie jako lektor języka rosyjskiego⁵². W okresie od 1963 do 1966 pracowała w Centralnym Archiwum Filmowym, zajmowała się programem kina „Iluzjon”⁵³. Przez całe lata sześćdziesiąte aktywnie współpracowała z kilkoma polskimi periodykami kinematograficznymi (jak „Kwartalnik Filmowy”, „Film”, „Kino” i „Kamera”)⁵⁴.

Czas w Warszawie Heller dzielił między pracę, czytanie i spotkania w środowisku intelektualnym. W porównaniu ze światem sowieckim w Polsce jego sytuacja życiowa znacznie się polepszyła. Jak sam mówił:

To były dobre lata, powiedziałbym, że niezbędne w moim życiu. [...] Polska była dla mnie, urodzonego w ZSRR, czymś w rodzaju kесonu, komory dekompresyjnej. Zapoznałem się tu z rzeczami, o których wcześniej nie miałem pojęcia, albo bardzo małe. Spotkałem innych ludzi. Dzięki temu byłem później w jakiś sposób przygotowany do życia na Zachodzie⁵⁵.

Jego pobyt w Warszawie wspominał także jeden z najbliższych polskich przyjaciół Hellera – Wiktor Woroszyński. Mówił między innymi o tym, jakim zaskoczeniem były dla emigranta najwyklesze sytuacje z życia warszawiaka:

Po tym obozie, w którym był przez kilka lat i po całym życiu w tamtym kraju bez wyjeżdżania, on był trochę oszołomiony tym, co jemu się wydawało nieomalże jakimś obszarem wolności. Pamiętam niektóre jego zaskakujące reakcje, na przykład dziwił się – załatwiał tu coś w jakichś urzędach – i dziwił się, że nie ma biur przepustek i strażników, którzy nie wpuszczają. No, ale nie był jeszcze zdolny do jakiegoś

51 ALH, CV Eugenii Heller w języku francuskim.

52 Tamże.

53 Л. Зах, *Штмрху к биографии-1*, s. 22; ALH, CV Eugenii Heller w języku francuskim.

54 ALH, CV Eugenii Heller w języku francuskim, wykaz publikacji; Ж. Бонамур, *Стойкость*, [w:] *Вместо*, s. 70.

55 Wywiad z Michaiłem Hellerem, *Historia czekania na cud*, „Rzeczpospolita”, 29 października 1994, wersja elektroniczna.

rozwinięcia skrzydeł i ja myślę, że zadowolił się bardzo łatwo, po tym co przeżył u siebie w Rosji, zadowolił się tą sytuacją człowieka, który ma jakąś pracę [...]”⁵⁶.

Przebywając w Polsce, Heller obracał się w szerokim kręgu osób, zarówno w wymiarze krajowym, jak i międzynarodowym. Wielokrotnie wyjeżdżał w latach sześćdziesiątych na Zachód – czy to na wakacje, czy na leczenie do sanatoriów – gdzie kontaktował się z tamtejszą inteligencją. Podczas jednego z takich wyjazdów udało mu się wywieźć uzyskane wcześniej od przyjaciół z ZSRR *Opowiadania kołymskie* Warłama Szałamowa⁵⁷.

Jednakże po latach spędzonych w Polsce Ludowej Heller pozbywał się stopniowo swego „zachwytu” nad obszarem wolności, za jaki miał wtedy ten kraj. Korzystając z możliwości obserwowania świata zachodniego, zrozumiał, że nie może – i nie chce – zostać w Polsce, w rzeczywistości socjalistycznej. Decyzja o wyjeździe zapadła w sierpniu 1968 roku⁵⁸. Tym, co na nią wpłynęło, były rozpoczęta w 1967 roku, po wojnie sześciodniowej, kampania antysemicka ekipy Gomułki⁵⁹ oraz wkroczenie wojsk Układu Warszawskiego do Czechosłowacji⁶⁰. Od lat zachęcany do tego przez swoją żonę, Heller porzucił Warszawę na rzecz Paryża⁶¹. Do francuskiej stolicy przyjechali – jedno po drugim – w listopadzie 1968 roku⁶².

Wyjazd był, jak się wydaje, nielegalny – oficjalnie Hellerowie przebywali na urlopie, a Michał udawał, że jedzie leczyć się do Francji. Zachował się jego list z 7 października 1968 roku do komendanta Milicji Obywatelskiej miasta stołecznego Warszawy:

Odwołanie

Moja prośba o wydanie wizy powrotowej do Polski w związku z zamierzonym wyjazdem na urlop do Francji z nieznanymi mi powodów została załatwiona od-

56 Wypowiedź Wiktora Woroszylskiego w filmie *Michał Heller – prawda o komunizmie*.

57 E. Sawicka, *Odszedł współpracownik paryskiej „Kultury”. Pożegnanie Michała Hellera*, „Przegląd Polski”, 9 stycznia 1997; R. Stobiecki, *Michał Heller i Jerzego Giedroycia rozmowy o Rosji*, [w:] *Dostojewski i inni. Literatura/idee/polityka*, red. T. Sucharski, Katowice 2016, s. 381; Relacja Leonida Hellera z 3 maja 2017 roku – w zbiorach autora.

58 Film *Michał Heller – prawda o komunizmie*; E. Sawicka, *Dwadzieścia siedem lat*.

59 Л. Зак, *Штрыху к биографуи-1*, s. 22; Э. Геццен, *Штрыху к биографуи-2*, s. 32.

60 Wywiad z Michałem Hellerem, *Historia*.

61 Wywiad Ilony Kisz i Akosza Silady z Michałem Hellerem, s. 156.

62 ALH, CV Michała Hellera w języku angielskim i francuskim.

rownie przez Wydział Wiz i Rejestracji Cudzoziemców. Proszę o ponowne rozpatrzenie sprawy, uwzględniając przy tym, że do Francji mam zamiar udać się na leczenie. Jestem chory na gruźlicę płuc [...]»⁶³.

W kolejnym liście, pochodzącym prawdopodobnie z grudnia 1968 roku, Heller pisze do swojego pracodawcy, Polskiej Agencji Prasowej, z prośbą o przedłużenie urlopu. Pismo to wystosował, mimo iż wiedział, że osiedli się we Francji. Odpowiedź PAP-u z 6 stycznia 1969 roku była odmowna – nie udzielono mu urlopu i orzeczono, że nieobecności po 22 grudnia 1968 roku nie będą usprawiedliwione⁶⁴.

Wszystko to jasno wskazuje, że Heller ukrywał przed władzami polskimi zamiar emigracji na Zachód. Szerzej wyjaśnia to syn, Leonid Heller:

Ojciec ukrywał, że ucieknę z Polski [...] na wypadek komplikacji zachowywał pozory, że zamierzają wrócić. Argument o tym, że miał się leczyć jest kamuflażem, ojciec starał się wyjechać jak najbardziej „legalnie”, żeby nie utrudniać emigrowania mnie, bo ja zostałem w Polsce. Rodzice chcieli mnie chronić, żeby nie miał problemów, kiedy ich wyjazd będzie się przedłużał. Ja zostałem w Polsce dłużej, ojciec wyjechał w październiku 1968 r., a ja zostałem do marca 1969 r.⁶⁵

Dla władz polskich prawdopodobnie tajemnicą pozostawał także fakt, że Heller został zaproszony do współuczestnictwa w cyklu konferencji na Sorbonie, poświęconych problematyce poezji sowieckiej. Konferencje te odbywały się między 15 listopada a 15 grudnia 1968 roku. Oficjalne zaproszenie – w formie listu – przesłał Hellerowi profesor Sorbony – Jean Bonamour⁶⁶.

Przybywając do Paryża w 1968 roku, Heller – jak po latach wspominał Alain Besançon – swój majątek „wiozł w głowie”⁶⁷. Bliski przyjaciel sowieckiego historyka pisze, że młody emigrant wyróżniał się czterema cechami: umiejętnością czytania, nienasyconą ciekawością,

63 ABDIC, F delta res 928 (85)(3)(35), list Michaiła Hellera do komendanta M.O. z 7 października 1968 r.

64 ABDIC, F delta res 928 (85)(3)(36), list PAP-u do Michaiła Hellera z 6 stycznia 1969 r.

65 Relacja Leonida Hellera z 3 maja 2017 roku – w zbiorach autora.

66 ALH, List Jeana Bonamoura do Michaiła Hellera z 14 października 1968 roku.

67 A. Besançon, *Czytając Michała Hellera*, „Zeszyty Literackie”, 1997, nr 3, s. 101.

umiłowaniem prawdy dla niej samej oraz odrazą do komunizmu⁶⁸. Michaił był zdecydowany na rozpoczęcie w Paryżu życia od nowa. Świadectwem tego są listy, jakie Zygmunt Hertz wysyłał w tym okresie do swojego przyjaciela, Czesława Miłosza:

List z 14-16 grudnia 1968 roku

O [...] Miszę będę Ci wiercił dziurę w brzuchu, bo facet jest świetny, ale jeszcze nie teraz. Rozstanie z Polską: rewizja na Okęciu przez czterech celników – „prowierki w obozie to nic przy tym co tam się działo”, był półżywy następnego dnia po przyjeździe [...]. Starszy celnik po rewizji pisał protokół (zabrali mu 2,5 kg zapisanego papieru – pracę doktorską żony i jego notatki z wizyt w Moskwie [...])⁶⁹.

List z 13 marca 1969 roku

Mój Misza zachowuje jakąś ogromną skromność i spokój. „No cóż – tak chyba musiało być, jeszcze raz zacznę życie”. Żadnych przekleństw że dranie, że kanalie, że syn nie skończył politechniki, że emigruje⁷⁰.

Hellerów w Paryżu czekało ciepłe przyjęcie ze strony polskich i francuskich przyjaciół. Dzięki wstawiennictwu grupy francuskich sławistów, z profesorami: Jeanem Bonamourem i Alainem Besançonem na czele, Heller otrzymał posadę asystenta na Sorbonie⁷¹. Zygmunt Hertz i Jerzy Giedroyc nakłonili go natomiast do rozpoczęcia współpracy publicystycznej. Począwszy od 1969 roku Heller pracował nad doktoratem i był zatrudniony jako wykładowca literatury sowieckiej. 26 lutego 1972 roku obronił rozprawę doktorską⁷², a 7 czerwca 1980 roku habilitował się⁷³. W trakcie pracy na uniwersytecie współpracował również z polonistyczną jednostką nauczania i badań⁷⁴. Brał udział w konferencjach, seminariach naukowych i wykładach, również jako

68 Tamże, s. 102.

69 Z. Hertz, *Listy*, s. 287.

70 Tamże, s. 292.

71 O roli Bonamoura: A. Besançon, *Czytając*, s. 103; o roli Besançona: W. Stanisławski, *Archipelag Hellera*, [w:] „Kultura” i emigracja rosyjska. W poszukiwaniu zatraczonej solidarności, t. II, wybór i oprac. P. Mitzner, Paryż–Kraków 2016, s. 345.

72 ALH, Dyplom doktorski Michaiła Hellera. Za podstawę do obrony posłużyła jego rozprawa – *Le monde concentrationnaire et la littérature soviétique*.

73 ALH, Dyplom doktora habilitowanego Michaiła Hellera; Ж. Бонамур, *Стойкость*, s. 71. Heller uzyskał ją na podstawie rozprawy pod tytułem *Андрей Платонов в поисках счастья*.

74 В. Лосская, *Памяти друга*, [w:] *Вместо*, s. 69.

współorganizator⁷⁵. Na początku lat osiemdziesiątych wykładał także w École des hautes études en sciences sociales. Prowadził tam seminarium o tematyce historii współczesnej i sowietologii. W 1987 roku, po ukończeniu 65 roku życia – który we Francji stanowił granicę wieku emerytalnego – musiał odejść na emeryturę⁷⁶. W 1988 roku za całokształt swych osiągnięć naukowych otrzymał srebrny medal Centre National de la Recherche Scientifique⁷⁷.

Heller od początku pobytu we Francji starał się o obywatelstwo francuskie dla siebie i żony. Przyznano im je po sześciu latach pobytu w kraju, w 1975 roku. Dokument potwierdzający to został wystawiony 22 września, a opublikowano go w „Journal Officiel” sześć dni później⁷⁸. Od połowy 1975 roku Heller miał zatem podwójne obywatelstwo – radzieckie i francuskie, jego żona zaś polskie i francuskie. Sytuacja ta trwała niemalże równe osiem lat – do momentu, w którym Jurij Andropow, ówczesny przywódca ZSRR, wydał dekret pozbawiający Michaiła Hellera obywatelstwa sowieckiego⁷⁹. Nakaz ten opublikowany został 16 grudnia w ostatnim zbiorze ustaw ZSRR z 1983 roku, pod numerem 10459-X⁸⁰. Heller został o tym poinformowany listownie oraz poproszony o zwrot paszportu sowieckiego. Mówią o tym zachowane listy od ambasady sowieckiej w Paryżu z 4 oraz 19 stycznia 1984 roku. W pierwszym z nich ambasada – głosem kolektywu – zwraca się do „obywatela Hellera M.J.,” aby zjawił się na rozmowę w godzinach otwarcia ambasady⁸¹. Można się domyślić, że Heller na pierwszą prośbę nie zareagował, gdyż w liście z 19 stycznia ambasada ponownie informuje „obywatela Hellera” o tym, że zostało mu odebrane obywatelstwo i że prosi się go o zdanie paszportu⁸². Jako że jest

75 Relacja Leonida Hellera z 3 maja 2017 roku – w zbiorach autora.

76 Tamże, s. 68.

77 Srebrny medal znajduje się w zbiorach Leonida Hellera. Inne daty podają: 1989 – tabela zawarta w *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000; Leonid Heller – 1987 г., vide: Л. Геллер, *Человек*, s. 105.

78 ALH, Zaświadczenie o przyznaniu obywatelstwa francuskiego.

79 Mówi o tym m.in. notatka w gazecie „Le Quotidien de Paris”: no. 1276, samedi 31, dimanche 1er, janvier 1984.

80 ABDIC, F delta res 928 (1)(1)(2), list ambasady sowieckiej w Paryżu do Michaiła Hellera z 19 stycznia 1984 roku.

81 ABDIC, F delta res 928 (1)(1)(3), list ambasady sowieckiej w Paryżu do Michaiła Hellera z 4 stycznia 1984 roku.

82 ABDIC, F delta res 928 (1)(1)(2), list ambasady sowieckiej w Paryżu do Michaiła Hellera z 19 stycznia 1984 roku.

to ostatni zachowany list, wydaje się, że po nim Heller zwrócił paszport ambasadzie sowieckiej.

Przyczyną odebrania Hellerowi obywatelstwa sowieckiego była prawdopodobnie jego rozprawa z oficjalną historią Związku Sowieckiego, *Utopia u władzy*, opublikowana w 1982 roku wspólnie z A. Niekriчем. Książka szybko zdobyła uznanie i została wyróżniona nagrodą Akademii Nauk Moralnych i Politycznych, którą przyznano 14 czerwca 1982 roku⁸³. *Utopia* była pierwszą książką Hellera, która dotyczyła bezpośrednio historii ZSRR. Przed nią bowiem opublikował jedynie swoje rozprawy: doktorską i habilitacyjną, obie poświęcone literaturze sowieckiej.

Należy zwrócić uwagę, że o ile dla odbiorcy francusko- i anglojęzycznego Heller pojawił się dopiero po roku 1982, o tyle odbiorca polski znał go już znacznie wcześniej. Co miesiąc mógł zapoznawać się z jego tekstami pisywanymi pod pseudonimem Adam Kruczek w paryskiej „Kulturze”. O pióro Kruczka-Hellera Jerzy Giedroyc zabiegał od chwili, kiedy sowiecki emigrant znalazł się we Francji. W liście⁸⁴ z 26 marca 1969 roku pisał:

Jestem człowiekiem nudnym więc chcę docisnąć naszą ostatnią rozmowę. Bardzo liczę na kronikę rosyjską, która obejmowałaby informacje ze wszystkich dziedzin i którą chciałbym zamieszczać w każdym numerze „Kultury”. Wyobrażam sobie, że mogły to być krótkie lub dłuższe noty od książek do wydarzeń politycznych czy problematyki historycznej. Mam wrażenie, że tego rodzaju kronika będzie pierwszą interesującą z całej prasy światowej.

Heller przystał na prośbę Giedroycia i pierwszy odcinek cyklu „W sowieckiej prasie” przesłał do majowego numeru „Kultury”. Tym samym zapoczątkowana została trwała, rozciągnięta na dwadzieścia siedem lat współpraca. Heller pisywał zarówno do „Kultury” (267 artykułów w cyklu „W sowieckiej prasie” oraz 46 tekstów spoza rubryki), jak i „Zeszytów Historycznych” (7 artykułów). Zdecydowaną większość tekstów podpisywał pseudonimem. Jego używanie tłumaczył tylko tym,

83 ALH, Dyplom nagrody Akademii Nauk Moralnych i Politycznych.

84 Cała korespondencja Jerzego Giedroycia z Michałem Hellerem znajduje się w archiwach Instytutu Literackiego, pod sygnaturą „ILK KOR RED Heller M.”

że z różnych względów nie chce podpisywać się nazwiskiem. Mówiąc o pochodzeniu swojego pseudonimu, Heller przyznawał, że nie zastanawiał się długo nad jego wyborem. Nazwisko pożytył od szefa Centralnej Rady Związków Zawodowych – Władysława Kruczka (o którym czytał w „Trybunie Ludu”)⁸⁵. Zapomniał jednak imienia prominentnego działacza PZPR, wziął je od pierwszego człowieka – Adama⁸⁶.

Publicystyka Hellera ewoluowała wraz z jego rolą w Instytucie Literackim. W niedługim czasie stał się jednym z bardziej rozpoznawalnych nazwisk „Kultury” i dołączył do grona wybitnych publicystów paryskiego czasopisma, takich jak Londyńczyk czy Brukselczyk. Dla Jerzego Giedroycia był jednak nie tylko jednym z autorów, ale także niewątpliwym ekspertem od spraw sowieckich. Można pokusić się o stwierdzenie, że w dużym stopniu opinia Giedroycia, a co za tym idzie – „Kultury”, na tematy ZSRR była kształtowana przez Hellera. Bardzo ważnym źródłem jest w tym przypadku korespondencja między Giedroyciem a Hellerem, która dzięki zwyczajowi kultywowanemu przez Giedroycia, by przechowywać zarówno listy, które otrzymał, jak i kopie tych wysłanych, została w całości zachowana i znajduje się obecnie w Maisons-Laffitte⁸⁷. Stanowi ona nie tylko historię ich relacji, ale także źródło wiedzy na temat tego, jak wyglądał stosunek Instytutu do emigracji rosyjskiej.

Korespondencja składa się między innymi z dyskusji na temat interesujących problemów czy zagadnień, artykułów, książek, osobistości politycznych i kulturalnych, ale także próśb Redaktora o różnoraką pomoc. Ponadto Giedroyc przysyłał drogą listowną informacje o przebiegu publikacji oraz składał oficjalne propozycje wydawnicze.

Warto przytoczyć kilka ustępów z listów Giedroycia do Hellera, które mogą rzucić nieco światła na to, jak ważny dla całego środowiska był sowiecki emigrant:

List z 20 lutego 1969 roku

[...] jest sprawa, która mnie niezmiernie zainteresowała: mówiono mi, że podobno na zachodzie znajdują się dwa rękopisy *Sołżenicyna* – *Archipelag* oraz *Gułag*. Czy

85 Heller pomylił jednak fakty – Władysław Kruczek był przewodniczącym CRZZ dopiero od 1971 roku.

86 Wywiad z Michailem Hellerem, *Historia*.

87 Zob. szczegółowe omówienie tej korespondencji: R. Stobiecki, *Michaiła Hellera*, s. 377-396.

Pan coś o tym wie? Zupełnie się nie mogę zorientować czy to jest prawda, a jeżeli prawda to kto może być w posiadaniu tych rękopisów?

List z 12 listopada 1973 roku

Wielka prośba: czy byłby Pan łaskaw zrobić korektę załączonego tekstu Deklaracji Praw Człowieka w języku rosyjskim? Nie dowierzam własnej znajomości języka.

List z 27 stycznia 1974 roku

Z przyjaźni radzę Panu nie zapraszać mnie do siebie bo z tego tylko wychodzą kłopoty dla Pana. Tak i tym razem. Jak Pan wie od dawna bredzę by wydać książkę o Chinach współczesnych [...]. Ponieważ jak dotąd nie znalazłem autora któryby to mógł opracować niewątpliwie pozostaje jedyne rozwiązanie – o którym Pan lekkomyślnie wspominał – zrobienie czegoś w rodzaju antologii z książek o Chinach po polsku i gdyby się znalazł wydawca rosyjski [...] i po rosyjsku. Będzie to zapewne bankrutem Instytutu ale chciałbym jeszcze coś zrobić przed końcem i tak dość długiego życia. Bardzo tę sprawę kładę Panu na sercu.

List z 6 lipca 1975 roku

Przesyłam Panu projekt listu do Solżenicyna, nie tylko prosząc o przekład, ale również prosząc o ocenę. Nie umiem bowiem pisać takich listów, bo boję się przesadzić w jednym albo drugim kierunku.

List z 2 kwietnia 1982 roku

Korzystam z okazji by zwrócić się do Pana z wielką prośbą: mianowicie prasa warszawska jak i sowiecka poświęcają ostatnio niezmiernie dużo miejsca KULTURZE i mojej skromnej osobie kreując mnie na „niebezpiecznego agenta CIA”. Nie mam zamiaru z tym polemizować, ale chciałbym zamieścić w KULTURZE notę z suchym wykazem wszystkich czołowych komunistów ZSRR i demokracji ludowych, którzy zostali zlikwidowani pod zarzutem, że byli agentami różnych wywiadów europejskich i japońskich. Lista będzie chyba dość imponująca. Otóż wielka prośba o zestawienie takiej listy, jako że Pan jest znawcą przedmiotu.

List z 28 listopada 1983 roku

Czy był Pan tak dobry mówić z Gorbaniewską w sprawie przekładu Innego Świata? Myślę, że naprawdę byłoby ważne by ta książka ukazała się po rosyjsku.

Powyższe listy stanowią jedynie wybór, małą część z ogromnego, liczącego około 550 pozycji zbioru listów Hellera i Giedroycia. Wyni-

ka z nich jednak jasno, że Heller pełnił kilka ról: agenta literackiego, doradcy w kwestii wydawania i tłumaczenia książek, poszukiwacza trudnych do zdobycia tytułów oraz był niekwestionowanym znawcą tematyki rosyjskiej⁸⁸. Co godne odnotowania – i co trafnie zauważył Rafał Stobiecki:

Trwająca prawie trzydzieści lat współpraca księcia z Maisons-Laffitte z rosyjskim historykiem była wyjątkowo zgodna i harmonijna, co biorąc pod uwagę charakter tego pierwszego, bynajmniej nie bywało regułą⁸⁹.

Korespondencja Hellera z Giedroyciem jest pełna – jeśli można użyć takiego sformułowania – jedynie w pierwszych latach ich znajomości. Czytając listy późniejsze, można zauważyć, że wątki często się urywają, płaczą i występuje sporo niedomówień. Świadczy to jednak tylko o tym, że od około 1975 roku odbywali oni więcej spotkań oraz rozmów telefonicznych⁹⁰. Wciąż jednak były kwestie, które Giedroyc wolał – albo też musiał – poruszać na papierze. Korespondencję Giedroyc-Heller oraz samą rolę Hellera w Instytucie Literackim trafnie podsumował Wojciech Stanisławski:

Korespondencja Giedroyc-Heller to nie tylko dokument współpracy redakcyjnej, ale zarazem wgląd w – jeśli tak można powiedzieć – „Archipelag anty-GUŁag”: rozproszone po całym świecie środowisko autorów, kronikarzy i aktywistów, którzy skupili się na dokumentowaniu zbrodni i próbach pokojowego zdemontowania systemu⁹¹.

W stosunkowo niedługim czasie sowiecki emigrant stał się zatem ważną i jednocześnie kontrowersyjną osobistością w zachodniej Europie. Jego życie zmieniło się jednak radykalnie w połowie lat osiemdziesiątych. Dotknęła go wtedy tragedia gorsza nawet od pobytu w kazachskim łagrze. W 1986 roku na ciężki przypadek raka zachorowała jego żona. Z relacji wynika, że choroba szybko zakończyła

88 Podobne cechy wyróżnia Wojciech Stanisławski w swoim artykule: W. Stanisławski, *Archipelag Hellera*, s. 348-350.

89 R. Stobiecki, *Michaila Hellera*, s. 392.

90 Tamże, s. 383.

91 W. Stanisławski, *Archipelag Hellera*, s. 345.

się śmiercią⁹². Michał stracił wtedy nie tylko żonę, ale też partnerkę, bratnią duszę i osobę, która zawsze się o niego troszczyła, pomagała mu w trudnych chwilach. Dzięki niej Heller mógł opuścić ZSRR. To ona szukała możliwości wyjazdu z Warszawy do Francji i to ona pomagała mu w staraniach o posadę na Sorbonie. W początkowym okresie tłumaczyła także na język polski jego artykuły przeznaczone do publikacji w „Kulturze”⁹³. W Paryżu pracowała na Wydziale Sławistyki jako adiunkt oraz prowadziła klub kinowy⁹⁴.

Ludzie, którzy znali Hellerów, obawiali się o to, jak Michał poradzi sobie z życiem po śmierci Żeni⁹⁵. Ona zapewniała Hellerowi ciepło domowe, bez niej nie potrafił, nie był w stanie zorganizować sobie najprostszych czynności – jak, chociażby, przygotowanie obiadu. Przestał nawet zapraszać przyjaciół do mieszkania, ponieważ sam nie mógł ich ugościć.

Po śmierci Eugenii poruszający list do Hellera napisał jego bliski przyjaciel, ikona paryskiej „Kultury”, Józef Czapski⁹⁶:

List z 4 listopada 1986 roku

Mój bardzo Drogi!

Zrobiłem co mogłem, żeby do Ciebie napisać ręcznie, ale teraz, dzisiaj kiedy przyszła moja sekretarka, nie byłem absolutnie zdolny siebie samego rozszyfrować a chciałbym skończyć to co wtedy zacząłem pisać. Przy Twojej ogromnej twórczości pisarskiej, Ty przecież zupełnie wykreślałeś Twój świat intymny. I może teraz nadeszła chwila, że mógłbyś napisać książkę o sobie tzn. o Was obojgu. Bo od 45 laty pomimo 5 lat obozów byliście razem i jesteście razem. Te skrawki, któreś mi opowiedział, te lata niedaleko granicy chińskiej i odwiedziny (bezpprawne) Żeni u Ciebie potem te dwukrotne przerzuty z Rosji do Polski i z Polski do Paryża, to wszystko mówi więcej niż wszystko co znamy przez Kruczka. Jeszcze wczoraj mówił mi przyjaciel, że zawsze od Kruczka zaczyna „Kulturę”. Ale sam mi mówiłeś, że

92 Э. Гессен, *Штрихи к биографии-2*, s. 26; М. Туровская, *Миша + Женя = любовь*, [w:] *Вместо*, s. 63; film *Michał Heller – prawda o komunizmie*.

93 E. Sawicka, *Dwadzieścia siedem lat*. Od 1979 roku jego teksty tłumaczyła Julia Juryś: J. Giedroyc, *Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa 2006, s. 239.

94 В. Лосская, *Памяти друга*, s. 68.

95 М. Туровская, *Миша + Женя = любовь*, s. 63.

96 O bliskich stosunkach Hellera z Czapskim świadczy także znany *list do przyjaciela Rosjanina* napisany przez Czapskiego, zamieszczony w wielu jego publikacjach. J. Czapski, *Dzienniki, wspomnienia, relacje*, Kraków 1986, s. 219-227.

czasami zdaje Ci się, że piszesz tylko dla siebie. *Toutes proportions gardées*, moje dzienniki pisałem tylko dla siebie a teraz wracając do dawnych kajetów, których nawet już przeczytać nie mogę, przychodzi do mnie fala wspomnień, które здавало mi się, że zapomniałem i nawet widzę, że te moje teksty najbardziej prywatne znaczną dla ludzi, którzy mnie teraz próbują odczytać. Czy nie przyszła chwila, żebyś Ty teraz (dla siebie) napisał Wasze życie, które byłoby bezcennym skarbem dla nas, Twoich przyjaciół ale może i dla Ciebie jakąś różdżką magiczną, która by Ci przywróciła pamięć tysięcy chwil, które człowiek z wiekiem zatracza. Od chwili Twojego odejścia ode mnie, myślę o tym czego nie potrafię wyrazić; do jakiego stopnia Twoja obecność u mnie była łaską dla mnie i jak mi po jakimś pomogła żyć. Nie gniewaj się, że śmiem Ci rady podawać ale powstrzymać się nie mogłem, żeby Ci spróbować to niezdarnie napisać.

[...]

I błagam Ciebie szanuj się [podkr. J.C.] bo jesteś potrzebny dla wielu ludzi zaczynając od Twojej dziewczynki⁹⁷ którą mi obiecałeś kiedyś przyprowadzić aż do mnie i tylu ludzi, którzy jak ja Cię kochają⁹⁸.

Heller po śmierci żony nigdy nie odzyskał dawnego samopoczucia. Zupełnie zmieniło się jego podejście do życia. Jak sam mówił – był szczęśliwy, dopóki żyła jego żona⁹⁹. Nie zaprzestał jednak pracy naukowej ani publicystycznej. Nowe możliwości otworzyły się dla niego, kiedy w Rosji przepoczwarzył się komunizm. Wraz ze zwiększoną wolnością słowa i prasy znaleźli się rosyjscy wydawcy, którzy chcieli wydawać jego książki i publikować artykuły. Zaczęto go zapraszać na konferencje naukowe, a jego prace zostały nawet zakwalifikowane przez Państwowy Komitet Federacji Rosyjskiej jako podręcznik dla szkół wyższych¹⁰⁰. Z drugiej zaś strony – być może ważniejszej – Heller mógł wrócić do swojej „ojczyzny”, gdzie zostawił krewnych i licznych znajomych. Począwszy od października 1992 roku¹⁰¹ aż po rok 1996 wielokrotnie odwiedzał Federację Rosyjską¹⁰².

97 Czapski ma na myśli wnuczkę Hellera.

98 ABDIC F delta res 928 (81)(1)(20-21), list Józefa Czapskiego do Michaiła Hellera z 3-4 listopada 1986 roku.

99 Wypowiedź Michaiła Hellera w filmie *Michał Heller – prawda o komunizmie*.

100 J. Giedroyc, *Michał Heller*, „Kultura”, 1997, 3/594, s. 152.

101 M. Heller, *Notatki rosyjskie*, „Kultura”, 1992, 12/543, s. 93.

102 J. Giedroyc, *Michał Heller*, s. 152.

Do końca życia pozostał zatem aktywny. Niespodziewanie, na kilka tygodni przed planowanym wyjazdem na kolejną konferencję naukową, jego życie przerwała śmierć. Michał Heller zmarł w piątek rano, 3 stycznia 1997 roku, na niewydolność serca¹⁰³. Problemy tej natury prześladowały go jednak już w przeszłości. Przeszedł dwie operacje – we wrześniu 1978¹⁰⁴ oraz w 1983 roku¹⁰⁵.

Jerzy Giedroyc w nekrologu opublikowanym w „Kulturze” napisał, że Heller „zmarł tak nagle i niespodziewanie, że trudno jest w to uwierzyć”¹⁰⁶. Wspominał tam także swoją znajomość z Hellerem: „[...] Pan Michał był [...] jednym z niewielu moich przyjaciół”¹⁰⁷. Trzy lata wcześniej na potrzeby filmu poświęconego Hellerowi mówił, że rosyjski historyk:

[...] jest osobistym przyjacielem i jednym z najbliższych współpracowników, których mam bardzo niewiele, to jest parę osób – prawda – jak Czapski, jak Mieroszewski, [...] Grudziński. To jest jeden z tych nielicznych ludzi, którzy są tak bliskimi współpracownikami i właśnie współtwórcami „Kultury”¹⁰⁸.

Po raz pierwszy spotkałem kogoś kto tak wnikliwie, dobrze zna sprawy rosyjskie, które mnie zawsze bardzo pasjonowały, także z miejsca mu zaproponowałem pisanie na te tematy do „Kultury”, jako stałą rubrykę¹⁰⁹.

W swojej książce autobiograficznej pisał natomiast:

Rozmowy z nim miały istotne znaczenie dla mojego rozumienia Związku Radzieckiego, gdyż zna on ten kraj z doświadczenia, a nie z gazet czy z książek. [...] Rozmawiam z nim regularnie o wszystkim, co dotyczy Rosji. Nasze kontakty są bardzo częste i bardzo bliskie¹¹⁰.

Inny z polskich przyjaciół Hellera – Herling-Grudziński – mówił z kolei:

103 В. Амурский, *Эхо памяти*, [w:] *Вместо*, s. 96.

104 J. Czapski, *Wyrwane strony*, Warszawa 2010, s. 213.

105 Relacja Leonida Hellera z 3 maja 2017 roku.

106 J. Giedroyc, *Michał Heller*, s. 151.

107 Tamże.

108 Wypowiedź Jerzego Giedroycia w filmie *Michał Heller – prawda o komunizmie*.

109 Tamże.

110 J. Giedroyc, *Autobiografia*, s. 239.

Jednym z moich bliskich przyjaciół paryskich stał się też Michał Heller. Kiedy jeszcze żyła Żenia, jego żona, która wspaniale gotowała rosyjskie potrawy, często chodziliśmy do nich na obiady we trójkę – z Jerzym i z Zosią Hertz¹¹¹.

A także:

Bardzo ważną osobą w zespole „Kultury” i w tej grupie emigracji rosyjskiej jest historyk Michał Heller [...]. Człowiek o ogromnej inteligencji i znajomości Rosji. [...]. To jest człowiek bardzo mało mówny, niewylewny i tak dalej [...]. On czuł się związany z nami, z „Kulturą”. To jest osobista przyjaźń, a jednocześnie wielki podziw dla jego wiedzy [...] Z przyjemnością widzę i słyszę, że jest coraz bardziej ceniony w Rosji¹¹².

W środę, 8 stycznia, Michaił Heller został pochowany na paryskim cmentarzu Montmartre, obok swojej ukochanej żony¹¹³. Przed śmiercią pragnął osiąść w zacisznej wiosce, gdzie mógłby w spokoju pisać książki¹¹⁴. Sam o swoim życiu mówił w filmie zrealizowanym przez Telewizję Polską:

W moim życiu przeżyłem, jak gdyby, trzy życia: trzy życia dlatego, że zmuszony byłem, zmuszony jestem mówić co najmniej w trzech językach. Każdy nowy język to jest właściwie nowe życie i właściwie byłem szczęśliwy do czasu, kiedy żona moja umarła¹¹⁵.

W roku 2017, dwadzieścia lat od śmierci wybitnego sowietologa, w polskich badaniach historycznych trudno odnaleźć ślad po tym wyjątkowym historyku. Jeśli jest przedstawiany, to zawsze w kontekście współpracy z Instytutem Literackim. Z reguły natrafić można na kilkudzaniowe wzmianki, które jedynie odnotowują fakt jego istnienia. Do tej pory, według wiedzy autora, powstały jedynie dwa artykuły poświęcone Hellerowi. Pierwszy z nich, autorstwa Rafała Stobieckiego, dotyczy korespondencji, jaką Heller prowadził z Giedroyciem. Dru-

111 Wywiad z Gustawem Herlingiem-Grudzińskim przeprowadzony 6 czerwca 1998 r. w Budapeszcie. R. Gorczyńska, *Portrety paryskie*, Kraków 1999, s. 209.

112 „Opowieść autobiograficzna Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (fragmenty)”, [w:] Z. Kudelski, *Gustaw Herling-Grudziński i „Kultura” paryska (1947-1996)*, Lublin 2013, s. 335.

113 *Pogrzeb historyka Michała Hellera, „Rzeczpospolita”*, 9 stycznia 1997, wersja elektroniczna.

114 A. Кольдефи-Фокар, *Непредвиденная перспектива*, [w:] *Вместо*, s. 95.

115 Wypowiedź Michaiła Hellera w filmie *Michał Heller – prawda o komunizmie*.

gi, autorstwa Wojciecha Stanisławskiego, jest próbą przedstawienia i analizy postaci Hellera w kontekście jego współpracy z „Kulturą”¹¹⁶.

Dwudziesta rocznica śmierci Hellera jest dobrym czasem, by rozpocząć dyskusję naukową na temat jego życia i twórczości – dyskusję, która Hellerowi niewątpliwie, ze strony polskiej, się należy.

116 R. Stobiecki, *Michaiła Hellera*, s. 377-396; W. Stanisławski, *Archipelag Hellera*, s. 341-352.

Bibliografia

Archiwa

Archiwum Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine w Nanterre.

Archiwum Instytutu Literackiego w Maisons-Laffitte.

Archiwum prywatne Leonida Hellera.

Wspomnienia, wywiady

Besançon A., *Czytając Michała Hellera*, „Zeszyty Literackie”, 1997, nr 3, s. 101-105.

Czapski J., „*list do przyjaciela Rosjanina*”, [w:] *Dzienniki, wspomnienia, relacje*, Kraków 1986, s. 219-227.

Czapski J., *Wyrwane strony*, Warszawa 2010.

Drawicz A., *Mała lekcja rosyjskiego*, „Przegląd Tygodniowy”, 29 stycznia 1997.

Giedroyc J., *Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa 2006.

Giedroyc J., *Michał Heller*, „Kultura”, 1997, 3/594, s. 151-152.

Heller L., *Człowiek, który wiedział prawie wszystko*, „Zeszyty Literackie”, 2001, nr 2, s. 153-160.

Hertz Z., *Listy do Czesława Miłosza 1952-1979*, Paryż 1992.

„Le Quotidien de Paris”, no. 1276, samedi 31, dimanche 1er, janvier 1984.

Michał Heller – prawda o komunizmie, film w reżyserii Pawła Woldana, II Program TVP S.A., 1994.

Obuchowa I., *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера, Москва: издательство „МИК”, 2000*, „Slavia Orientalis”, 2002, nr 1, s. 134-138.

Pogrzeb historyka Michała Hellera, „Rzeczpospolita”, 9 stycznia 1997, wersja elektroniczna.

Sawicka E., *Dwadzieścia siedem lat na tratwie*, „Kultura”, „Rzeczpospolita”, 11 stycznia 1997, wersja elektroniczna.

Sawicka E., *Michał Heller nie żyje*, „Rzeczpospolita”, 4 stycznia 1997, wersja elektroniczna.

Sawicka E., *Odszedł współpracownik paryskiej „Kultury”. Pożegnanie Michała Hellera*, „Przegląd Polski”, 9 stycznia 1997.

Wywiad z Gustawem Herlingiem-Grudzińskim przeprowadzony 6 czerwca 1998 roku w Budapeszcie, [w:] R. Górczyńska, *Portrety paryskie*, Kraków 1999, s. 200-218.

Wywiad z Michailem Hellerem, *Historia czekania na cud*, „Rzeczpospolita”, 29 października 1994, wersja elektroniczna.

„Opowieść autobiograficzna Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (fragmenty)”, [w:] Z. Kudelski, *Gustaw Herling-Grudziński i „Kultura” paryska (1947-1996)*, Lublin 2013, s. 293-339.

- Амурский В., *Эхо памяти*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 96-99.
- Бонамур Ж., *Стойкость*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 70-75.
- Бутягин П., *514-я комната*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 33-38.
- Геллер Л., *Человек, который почти все знал, или набросок к книге Жизнь и мнения Михаила Геллера, джентльмена*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 99-108.
- Геллер М., *Двор*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 5-10.
- Гессен Э., *Штрихи к биографии-2*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 26-33.
- Зак Л., *Штрихи к биографии-1*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 21-26.
- Кольдефи-Фокар А., *Непредвиденная перспектива*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 93-96.
- Лосская В., *Памяти друга*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 68-70.
- Поляков Ю., *МИФЛИ и 56 лет после*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 38-54.
- Туровская М., *Миша + Женя = любовь*, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 59-68.
- Wywiad Ilony Kisz i Akosza Silady z Michałem Hellerem z grudnia 1996 roku, Budapeszt, [w:] *Вместо мемуаров: Памяти М. Я. Геллера*, составители Л. Геллер и И. Зеленко, Москва 2000, s. 143-167.

Literatura przedmiotu

- Stanisławski W., *Archipelag Hellera*, [w:] „Kultura” i emigracja rosyjska. W poszukiwaniu zatraczonej solidarności, t. II, wybór i oprac. P. Mitzner, Paryż–Kraków 2016, s. 341-352.
- Stobiecki R., *Michał Heller i Jerzego Giedroycia rozmowy o Rosji*, [w:] *Dostojewski i inni. Literatura/idee/polityka*, red. T. Sucharski, Katowice 2016, s. 377-396.